

EESTI RAAMAT 500

*Kiri algab kirikust,
rahvas algab raamatust.*
(Hando Runnel, eesti luuletaja, s 1938)

SISSEJUHATUS

Eesti keel on Eesti Vabariigi riigikeel. Eesti keelt kõneleb emakeelena hinnanguliselt veidi enam kui miljon inimest. Viimase rahvaloenduse järgi (2021) elas neist Eestis 895 493. Muudes riikides elavate eestlaste arv on umbkaudu kuni 160 000. Eestlastest veel väiksemaid rahvaid, kellel on samuti oma suveräänne riik ning täies mahus emakeelsena toimiv kõrgharidus ja teadus, on maailmas ainult üks – islandlased (u 390 000).

Vanimad eesti keele mälestised (kirjapandud sõnad) pärinevad 13. sajandi I poolest, mil siinse ala vallutasid Saksa ristsõdijad. Ladinakeelses Henriku Liivimaa kroonikas (1224–1227) leidub peale mõne Eesti koha- ja isikunime ka üksikuid eestikeelseid sõnu ja lauseid, tuntuim neist „Laula, laula, pappi“, mida öelnud meie esiisad, kui nad kinni nabitud preestrit piinasid.

Eesti kirjakeel (täheenduses: kirjapandud keel) sündis 16. sajandi hakul, kui saksa teoloog (usuteadlane) ja munk Martin Luther algatas 1517. aastal katoliku kiriku ümberkujundamise ehk reformatsiooni. Üks tema keskseid seisukohti oli, et jumalasõna tuleb ladina keele asemel levitada koguduse emakeeles. Selle õpetuse nõudel pidid Eestis tegutsevad saksa (või rootsi) emakeelega pastorid eesti keele ära õppima ja eestlastele kirjakeele looma. Esimesed teated eestikeelse trükitud raamatu kohta pärinevad aastast 1525 (vt järgmist peatükki). Luther pidas väga oluliseks ka jumalateenistusel emakeeles laulmist. Selles peituvad meie koorilauluharrastuse ja laulupidude juured. Lutheri põhimõtetele tuginevat kirikut nimetatakse luterlikuks.

Kui aastal 2000 tähistati eestikeelse raamatu 475. sünnipäeva, ütles tollane president Lennart Meri: „Miks tähistame eesti raamatu aastat? Kui 1525 ei oleks eesti raamat sündinud, oleksime statistilise tõenäosuse järgi võinud olla sakslased, rootslased, venelased.“

Mõttele või uuri järele!

1. Mida võis luuletaja Hando Runnel mõelda selle all, kui ta kirjutas, et kiri algab kirikust ja rahvas algab raamatust?
2. Mille poolest on eesti keel ja islandi keel maailmas erilised?
3. Mida tähendab Henriku Liivimaa kroonikast pärit lause „Laula, laula, pappi“ ja mis kontekstis võiks seda tänapäeval kujundlikult kasutada?
4. Kes oli Martin Luther? Kuidas seostub tema tegevus eesti kirjakeele sünniga?
5. Mis teeb eestlasest eestlase?

EESTIKEELSE RAAMATU LÜHIAJALUGU

Esimesed eestikeelsed raamatud – 16. sajand

Eestikeelse raamatu lugu algab enam kui 500 aastat tagasi. On andmeid, et sügisel 1525 arestiti Saksamaal Lübeckis vaat (suur tünn) raamatutega, millesse oli saksa keele kõrval trükitud ka eesti- ja lätikeelseid tekste. Me ei tea, mis oli teose pealkiri, aga ilmselt oli tegu luterliku missaraamatuga (kus on kirjas jumalateenistuse kord) ja plaan oli see Liivimaale (Eestisse ja Lätti) vedada – et sinne rahvas jumalasõnast paremini aru saaks. Raamat aga kohale ei jõudnudki. Lübeck oli tollal veel katoliiklik linn ja Lutheri õpetusele vastavad teosed põletati rae (linnavalitsuse) otsusel ära. Ühtegi eksemplari pole trükisest säilinud, kuid selles, et just nende kaante vahel oli esimene teadaolev eestikeelne trükitekst, on teadlased üsna kindlad.

Vanuselt teisest eestikeelsest trükisest – aastal 1535 ilmunud katekismusest – on säilinud mõned leheküljed, mis leiti alles 1929. aastal ja aurutati välja ühe teise raamatu kaane täitematerjali hulgast. Katekismus on lühike usuõpetuse käsiraamat (harilikult küsimuste ja vastuste kujul). Selle kirjutasid kaks Tallinna kirikuõpetajat – koostas Oleviste pastor Simon Wanradt ja tõlkis eesti keelde Püha Vaimu koguduse õpetaja Johann Koell [loe: köll]. Nende järgi nimetatakse seda teost Wanradti-Koelli katekismuseks. Püüa parempoolselt fotolt dešifreerida esimest lauset. Kuidas võiks see kõlada tänapäevases eesti keeles? Mis tekstist see lause pärineb?



Wanradti-Koelli katekismuse fragmendid raamatuaasta näitusel Niguliste kirikus. 2025.

Katke Wanradti-Koelli katekismusest. Tallinna linnaarhiiv

Esimesed eestikeelsed kooliraamatud – 17. sajand

17. sajandil oli Eesti ala Rootsi kuningriigi provints. Kui Põhjasõja järel (1721) langes maa Vene tsaaririigi koosseisu, hakkas rahva seas levima müüt „vanast heast Rootsi ajast“. Peamine põhjus oli see, et Vene võimu all halvenes talupoegade olukord märkimisväärselt. Positiivse hoiaku löid aga ka rootsiaegsed haridusuuendused: asutati talurahvakoolid, gümnaasiumid (nende seas vanim järjepidevalt tegutsev Eesti kool – Gustav Adolphi Gümnaasium, 1631) ja Tartu ülikool (1632).

Eestlaste lugemisoskuse kasvu seostame enim 1660. aastal Lääne-Eestis Harju-Madisel sündinud õpihimulise poisiga, kelle nimi oli Bengt Gottfried Forselius. Ta õppis Tallinnas ja Saksamaal, kust tuli kodumaale tagasi uute ideedega. Tema eestvedamisel loodi Tartusse kool, kus hakati õpetama kõstreid ja koolmeistreid, kes omakorda asusid õpetama lapsi üle Eestimaa. Lastel oli vaja ka raamatut, millest õppida, ja nii koostas Forselius 1685. aasta paiku uutmoodi aabitsa, mille järgi õpetati lapsi aastakümneid. Eestlastest sai lugemishimuline rahvas. Aastal 1686 sõitis Forselius koos kahe õpilase, Ignatsi Jaagu ja Pakri Hansu Jüriga, üle mere Rootsi kuninga Karl XI juurde. Kuningas kontrollis, kuidas poisid lugeda ja laulda oskavad ning kui hästi nad katekismust tunnevad. Poisid olid nii tublid, et kuningas kinkis kummalegi kuldraha. Forselius sai käsu kooli edasi pidada, aga hukkus kahjuks paar aastat hiljem tormisel Läänemerel.

Kuke pildiga aabitsad on levinud paljudes kristliku kultuuriga maades, sest „kikerikii“ äratas rumaluseunest ja ärgitas hoolsusele. Nii on see olnud ka Eestis aabitsa algusaegadest peale. Forseliuse aabitsas oli kuke pilt viimasel leheküljel. Raamatu tiitellehele kolis kukk alles 19. sajandi keskel. Millise aabitsa järgi sina lugema õppisid? Mis oli selle kaanepildil?



Forseliuse aabitsa esimene ja viimane lehekülg (mõlemad dateerimata). Aabitsad on trükitud õhukesele odavale paberile, millest trükikiri läbi paistab.

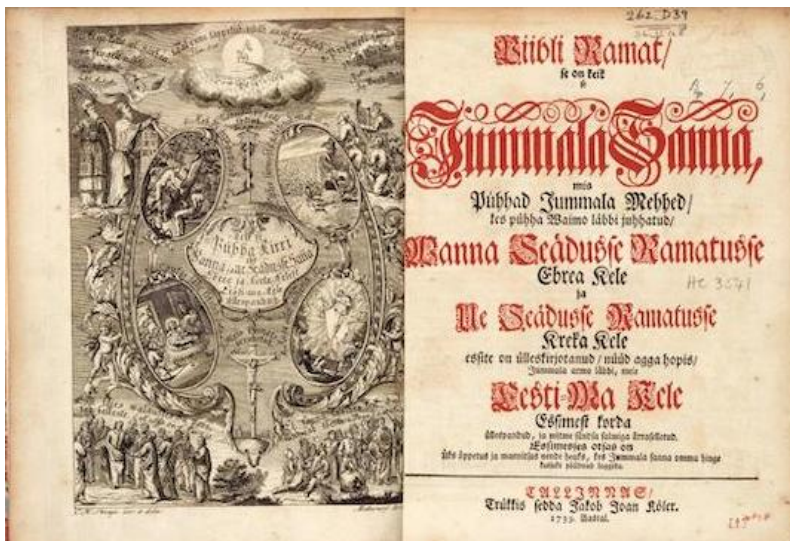
Aabitsakuke metamorfoosid (ehk muutumised). Digikollaaž, Asko Künnap. 2025. Keskel: Aabitsakukk. Riia trükikoda, 17. saj. Gottfried Wilhelm Leibnizi raamatukogu Hannoveris.

Esimene eestikeelne piibel ja tarberaamatud – 18. sajand

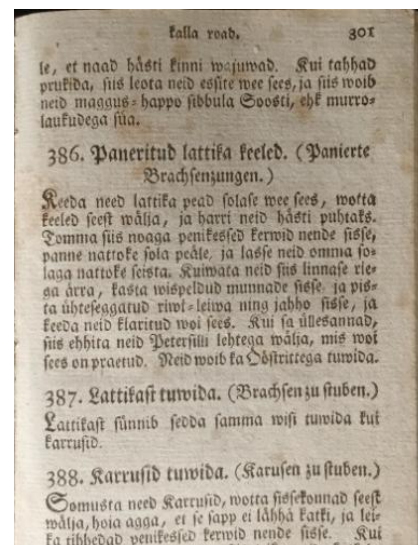
Igas Eesti piirkonnas kõneldi veidi erinevat keelt. Pikka aega kasutati meil kaht kirjakeelt: põhjaeesti keelt ja lõunaeesti keelt. Paljud sõnad, mis tähistavad ühte asja, on neis keeltes täiesti erinevad, näiteks: koer – peni; nuga – väits; ämber – pang; hari – pürst; õun – ubin; õhtu – õdak; hunt – susi; lind – tsirk; otse – õkva; voodi – säng; libe – nilbe; öde – sõsar. Põhjaeesti keel sai alates 18. sajandist kogu Eestis valitsevaks selle pärast, et piibli esimene terviktõlge ilmus põhjaeesti keeles. Selle tõlke väljaandmist 1739. aastal juhtis Jüri koguduse õpetaja Anton Thor Helle. Tasub meenutada, et kristlaste pühakiri piibel koosneb kahest osast: Vana Testament sisaldab juudi rahva ajalugu ja uskumusi ning Uus Testament Jeesuse elu ja tema õpetust.

Ajapikku hakkasid eestlased piibli ja katekismuse kõrval huvi tundma ka argisema kirjanduse vastu. Käsiraamatutes anti nõu nii haigete ravimise, rehkendamise kui ka aiapidamise kohta. Esimene eestikeelne populaarteaduslik teos on „Arsti ramat nende juhhatamiseks kes tahtwad többed ärraarwada ning parrandada“ (1771). Peagi ilmusid ka seaduse- ja kokaraamatud, armastus-, õudus- ja seiklusjutud. Eestlastele meeldis lugeda. Rahvas ootas põnevusega ka iga-aastast kalendrit, kus oli lisaks päevade arvestamisele õpetlikku ja meelelahutuslikku lugemist.

Esimene eestikeelne kokaraamat kandis pealkirja „Köki ja Kokka Ramat, mis Rootsi kelest Eesti-ma Kele üllespandud on“ (1781). Selle alguses kinnitatakse: „*Need õppetussed sellesinnatse ramato sees on ni selged, et se, kes ial öiete moistab kirja luggeda, ja neid sinnatsi õppetussi holega tähhele panneb, wissist oppib head roga walmistama.*“ Loe parempoolselt fotolt ise, kuidas latikast head rooga valmistada!



1739. aastal ilmunud terviklik põhjaeestikeelne piibel.



Esimene eestikeelne kokaraamat. 1781.

Eesti rahvuskirjanduse kujunemine – 19. sajand

Tinglikult võib tõdeda, et eesti rahvuslik ilukirjandus sündis veidi enam kui kaks sajandit tagasi. Aastal 1818 hakkas 17-aastane koolipoiss Kristjan Jaak Peterson kirjutama eestikeelseid luuletusi (mille tuntuim rida on „Kas siis selle maa keel...“) ning kujunes maarahva laulikuks. Peterson suri vaid 21-aastasena tuberkuloosi ja tema kirjanikusuurus tõsteti ausse alles 20. sajandi alguses. Alates 1996. aastast tähistatakse tema sünnipäeval, 14. märtsil emakeelepäeva.

19. sajandi keskpaigas, rahvuslikul ärkamisajal, said eestlased eepose „Kalevipoeg“ (1862), mis pandi kokku rahvalaulude ja -lugude põhjal ning soomlaste „Kalevala“ eeskujul. Eepose kavandi lõi Friedrich Robert Faehlmann, kelle surma järel jätkas tööd ja viis selle lõpule Friedrich Reinhold Kreutzwald. Mõlemad olid ametilt arstid.

Kooliõpetaja Johann Voldemar Jannsen pani 1857 asutatud ajalehega Perno Postimees aluse järjepidevale eestikeelsele ajakirjandusele. Leht algab tervitusluuletusega, mille esimene rida kõlab „Terre, armas Eesti rahwas!“ Nii meist saidki eestlased – mitte lihtsalt maarahvas. Jannseni tütar Lydia Koidula viljeles hingestatud luulet (esikkogu „Emajõe ööbik“, 1867), aitas isal korraldada esimest üldlaulupidu (1869) ja kirjutas esimese eestikeelse näitemängu „Saaremaa onupoeg“ (1870), mille ettekandmise päev loetakse Vanemuise teatri ja kogu eesti rahvusliku teatri sünnimise päevaks.

Sajandi lõpul said populaarseks Eduard Bornhöhe ajaloolised jutustused „Tasuja“ (jüriöö ülestõusust) ja „Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimased päevad“ (Liivi sõjast). Neist viimase põhjal on vändatud 20. sajandi kultusfilm „Viimne reliikvia“.



Oskar Kallis. Kalevipoeg laudu kandmas. 1914.



Kristjan Raud. Magav Kalevipoeg. 1933.



Edward von Lõngus. Kalevipoeg 3.0 Kääpa külas. 2014.

Eesti kirjanduse hiilgeaeg – 20. ja 21. sajand

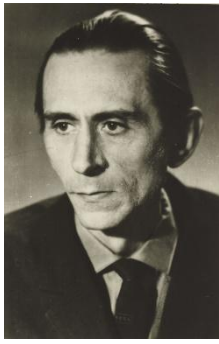
Aastal 1905 ilmus kirjandusrühmituse Noor-Eesti almanahh, mis on eelkõige läinud ajalukku luuletaja Gustav Suitsu sõnastatud loosungiga „Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!“. Euroopaliku vaimsuse poole pürgisid ka teised toonased kirjanike sõpruskonnad nagu Siuru (aukohal Marie Under) ja hiljem Arbujad (aukohal Betti Alver).

Eesti kultuuri hiilgeaeg algas vabariigi väljakuulutamisega aastal 1918. Iseseisvusaegse kirjanduse suursaavutuseks kujunes Anton Hansen Tammsaare epopöa „Tõde ja õigus“ I–V (1926–1933), mille tegevustik kujutab Eesti elu 19. sajandi viimasest veerandist 1930. aastateni. Teos kuulub 20. sajandi silmapaistvaimate psühholoogiliste arenguromaanide hulka. Tammsaare sünniaastapäeval, 30. jaanuaril tähistatakse alates 2023. aastast eesti kirjanduse päeva.

Tammsaare viimases romaanis „Põrgupõhja uus Vanapagan“ (1939) on tunda uue suure sõja eelaimust. Nõukogude Liit okupeeris 1940. aastal Eesti ja otsuseid hakati tegema Moskvast. See puudutas ka raamatuid: paljud teosed keelati ära ja inimesed ei saanud neid ei osta ega laenutada. Toimus mitu küüditamist ja osa kirjanikke põgenes vabasse maailma – sündis mõiste „pagulaskirjandus“. Kodumaale jäänud kirjutasi edasi range tsensuuri tingimustes, mis ajapikku veidi leevenes. Raamatute tiraažid olid väga suured (50 000 ei olnud ebatavaline) – rahvas luges palju. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist on trükiarvud küll vähenenud (proosa keskmine tiraaž on 1000), aga teoste nimistu on erakordselt pikk: igaüks võib nüüd raamatu välja anda.

Alates 20. sajandist on õigupoolest üsna raske välja tuua, millised kirjanikud ja mis teosed on just need kõige olulisemad. Sajandi lõpus andis Eesti Entsüklopeediakirjastus välja raamatu „Sajandi sada Eesti suurkuju“. Ettevõtmine oli algusest lõpuni demokraatlik: iga inimene võis 1999. aasta jooksul kandidaate esitada ja oma häälega lõppvalikut mõjutada. Kirjanikke valiti suurkujude sekka 15 (vaata nende portreid järgmisel leheküljel).

Edetabeleid armastatakse koostada ka 21. sajandil – eks ole need kapitalistliku ühiskonna lahutamatu osa. Eesti raamatu aastal 2025 ilmunud teostest on [kriitikud](#) tõstnud proosast esile Kairi Loogi romaani „Tantsi tolmu põrandast“ ja luulest Riste Sofie Kääri kogu „Aps!“. Paneme tähele, et mõlemad on naised. Meestest on taasiseseisvunud vabariigi kesksed autorid olnud Andrus Kivirähk („Rehepapp“, „Mees, kes teadis ussisõnu“) ja Tõnu Õnnepalu („Piiririik“, „Paradiis“) – üks „natuke rohkem eestlane“ ja teine „natuke rohkem eurooplane“. Eestluse ja euroopluse (nüüd juba „üleilmsuse“) ühendamine on meie kultuuri keerdküsimus ka edaspidi.



Artur Alliksaar



Betti Alver



August Gailit



August Kitzberg



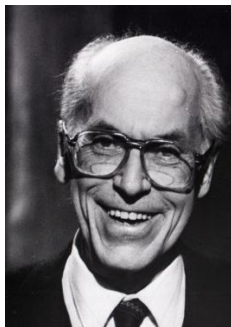
Jaan Kross



Juhan Liiv



Oskar Luts



Lennart Meri



Karl Ristikivi



Hando Runnel



*Anton Hansen
Tammsaare*



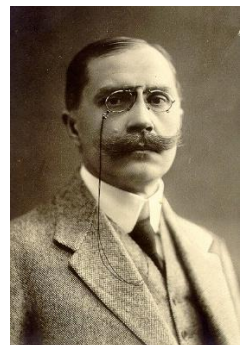
Friedebert Tuglas



Marie Under



Juhan Viiding



Eduard Vilde

Mõtle või uuri järele!

1. Kes neist 20. sajandi suurkujudest on eelkõige luuletajad, kes näite- või romaanikirjanikud?
2. Mis teoseid oskad neilt autoreilt nimetada?
3. Kus elasid ja tegutsesid oma elu teises pooles Marie Under, August Gailit ja Karl Ristikivi?
4. Millal algas eesti kultuuri hiilgeaeg? Millal olid eesti kirjanduse tiraažid kõige suuremad?
5. Miks on Eesti 20. sajandi suurkujude hulka valitud vaid kaks naiskirjanikku, kuid 2025. aastal toovad kriitikud naiskirjanike teoseid esile sagedaminigi kui meesautorite omi?

TUNTUD TSITAATE EESTI KIRJANDUSKLASSIKAST

6.–12. klassile

- „Kas siis selle maa keel / laulu tuules ei või / taevani tõustes üles / igavikku omale otsida?“ (Kristjan Jaak Peterson – „Kuu“, 1818)
- „Aga ükskord algab aega / Kus kõik piirud kahel otsal / Lausa lähvad lõkendama / Lausa tulekeeli lõikab / Käe kaljukammitsasta / Küll siis Kalev jõuab koju / Oma lastel' õnne tooma / Eesti põlve uueks looma.“ (Friedrich Reinhold Kreutzwald – „Kalevipoeg“, 1862)
- „Mu isamaa on minu arm, ei teda jäta ma.“ (Lydia Koidula – „Mu isamaa on minu arm“, 1867)
- „Kui Arno isaga koolimajja jõudis, olid tunnid juba alanud.“ (Oskar Luts – „Kevade“, 1912)
- „Tee tööd ja näe vaeva, siis tuleb ka armastus.“ (A. H. Tammsaare – „Tõde ja õigus“, 1926)
- „Meid, eestlasi, on niivõrd vähe, et iga eestlase siht – või vähemalt iga Wikmani poisi siht – peab olema surematus.“ (Jaan Kross – „Wikmani poisid“, 1988)

9.–12. klassile

- „Kõrd om Vestmann all ja Piibeleht pääl, kõrd jälle Piibeleht all ja Vestmann pääl.“ (Eduard Vilde – „Pisuhänd“, 1913)
- „Nii ahnelt tühjendan ma elulaeka / kui surmamõistetu, kel vähe aega.“ (Marie Under – „Ekstaas“, 1917)
- „Kui keegi veel küsiks, küllap siis vastaksin, et tahaksin olla alles väike Illimar.“ (Friedebert Tuglas – „Väike Illimar“, 1937)
- „Ei ole paremaid, halvemaid aegu. / On ainult hetk, milles viibime praegu.“ (Artur Alliksaar – „Aeg“)
- „Miks lillekiivrid roostega ei kattu? / Miks elu tähetund on kordumatu? / Miks tulukene tuisuööde kestel / ei kustunud, ei kustu inimestel?“ (Betti Alver – „Tähetund“, 1966)
- „Ka sisaliku tee kivil jätab jälje, kuigi me seda ei näe.“ (Karl Ristikivi 1972)
- „Siis istus ta sinnasamasse sahvri põrandale maha ja jäi mõttesse. Mida edasi teha? Peremeest oli ta peksnud, Luiset keppinud, seepi süüdnud. Kõik tema unistused olid täitunud. Mis veel?“ (Andrus Kivirähk – „Rehepapp ehk November“, 2000)
- „Kirjutage ikka sellest, mida te kõige rohkem häbenete. Ärge öelge, et teie midagi ei häbene. Ärge valetage.“ (Viivi Luik – „Varjuteater“, 2010)

Mõttele või uuri järele!

Jäta meelde autori nimi ja teose pealkiri, aga mõtle ka sellele, et iga tsitaat kannab teatavat elufilosoofiat. Kuidas seda iseloomustaksid?

LÜTSEUMLASTELE HUVIPAKKUVAD EESTI KIRJANIKE TEOSD

Detsembris 2025 suure maja lütseumlastele antud ülesande – nimeta üks eesti kirjaniku teos, mida sa ei ole veel lugenud, aga tahaksid lugeda – kokkuvõtlik tulemus on järgmine.

A Jaan Aru „Ajust ja arust“ **B** Eduard Bornhöhe „Kuulsuse narrid“, Eduard Bornhöhe „Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimased päevad“ **E** Kristiina Ehin „Südametammide taga“ **H** Indrek Hargla „Apteeker Melchiori“ sari (sealhulgas „Apteeker Melchior ja Oleviste mõistatus“), Sass Henno „Elu algab täna“ **J** Piret Jaaks „Taeva tütrede“ **K** Margus Karu „Nullpunkt“, Mika Keränen „Küttepuuvargad“, Andrus Kivirähk „Kaka ja kevad“, Andrus Kivirähk „Sirli, Siim ja saladused“, Andrus Kivirähk „Rehepapp“, Andrus Kivirähk „Mees, kes teadis ussisõnu“, Friedrich Reinhold Kreutzwald „Kalevipoeg“, Jaan Kross „Kolme katku vahel“, Jaan Kross „Keisri hull“, Jaan Kross „Wikmani poisid“, Leo Kunnase teosed **L** Juhan Liiv „Vari“, Oskar Luts „Kevade“, Oskar Luts „Suvi“, Oskar Luts „Sügis“, Oskar Luts „Talve“, Lilli Luuk „Õõema“ **M** Sven Mikser „Varede“, Mihkel Mutt „Rahvusvaheline mees“ **P** Kristjan Jaak Peterson „Kuu“, Priit Põhjola „Juhuslike sõnade raamat“ **R** Eno Raud „Naksitrallid“ **S** Anti Saar „Kuidas istuda, kuidas astuda“ **T** Anton Hansen Tammsaare „Tõde ja õigus“, Anton Hansen Tammsaare „Kõrboja peremees“, Anton Hansen Tammsaare „Ma armastasin sakslast“, Anton Hansen Tammsaare „Elu ja armastus“, Anton Hansen Tammsaare „Kuningal on külm“, Anton Hansen Tammsaare „Põrgupõhja uus Vanapagan“, Jaan Tätte „Ristumine peateega ehk muinasjutt kuldsest kalakesest“ **U** Marie Underi luule, Mati Unt „Hüvasti, kollane kass“, Mati Unt „Sügisball“, Mati Unt „Tühirand“ **V** Tauno Vahter „Madis Jeffersoni 11 põgenemist“, Jaanus Vaiksoo „King nr 40“, Aidi Vallik „Kuidas elad, Ann?“, Juhan Viidingu luule, Eduard Vilde „Mahtra sõda“, Eduard Vilde „Külmale maale“ **Õ** Tõnu Õnnepalu (Emil Tode) „Piiririik“

VISSADA MIINUS KOLMSADA LÜTSEUMLASTE LEMMIKSÕNA

Detsembris 2025 suure maja lütseumlastele antud ülesande – pane kirja kolm huvitavat ja värvikat eestikeelset sõna, mida võiks sagedamini kasutada – kokkuvõtlik tulemus on järgmine.

A aheldama, aitüma, askeldama, **E** edvistama, eriskummaline, ettekääne, evima, **H** haruharva, haruldane, heietama, helde, helge, hell, himustama, hubane, hurjutama, hõiskama, hädapätakas, hälvik, hämarik, hämming, härmatis, **I** ihkama, imetabane, **J** jahvatama, joovastav, jorss, jäse, jäääär, **K** kalpsama, kamber, kamraad, kannustama, kargama, karge, kastrul, kehtutama, keigar, kelbas, kelmikas, kentsakas, kepsakas, kihvt, kiikama, kirev, kirevili, klirdi, koerailm, koeravolask, kogukas, konku, koonerdama, kratt, krutski, krõbekana, kukupai, kullakarva, kumer, kurameerima, kuulilennuteetunneliluuk, kuu-uuriija, kõblas, kõu, kõuts, kämmal, kõnn, **L** latus, lahmima, leem, liibuma, liud, liuglema, lontrus, lopergune, luiskama, lummas, lustakas, luupainaja, läki, lõmmis, **M** maardla, manala, masendus, meeletu, mesikäpp, molu, muhe, mummuline, munakivitee, mõirgama, mölder, möönma, **N** naljahammas, nimme, noomima, nupukas, nõnda, nõrdinud, **O** oiuline, ontlik, **P** pang, pastlad, paterdama, patseerima, peibutis, pentsik, piiluma, piisk, pilkama, plika, pragama, priske, põngerjas, põrin, pälvima, põialpoiss, püül, **R** ragisema, roim, rõngassaba, rõõmurull, rõõskoor, räämas, rõõprähklemine, rüperaal, **S** saapapael, salgama, satsid, saunik, sell, selmet, sestap, siiruviiruline, sitanikerdis, sitke, sohtutama, sugemed, sulatõsi, sulnis, sume, susserdama, suunamudija, sõitlema, sõsar, säde, säng, särasilmne, särtsakas, säuts, südamelähedane, südamesõber, südantlõhestav, **T** taamal, taat, taidlema, taies, taristu, tiine, tirts, tohman, tohuvabohu, trullakas, truu, tuhvel, tuisk, tujukuju, tummine, tung, turtsuma, tuulepea, tuulispask, tuus, töotama, tõrelema, täidlane, tülgestav, tülpinud, **U** ulmeline, usin, ustav, **V** vaimukas, vajaka, vallatu, vantsima, vapustav, vardja, verev, verstapost, videvik, vidukil, vihapüünis, vilets, virvendama, väitlema, välkkiire, väntama, **Õ** õelutsema, õõvastav, **Ö** öökima, öötöö

Mõttele või uuri järel!

Mõttele läbi, kas oskad kõigi nende sõnade tähendust selgitada ja neid lauses kasutada!

LÜTSEUMLASTE LEMMIKVANASÕNAD

Detsembris 2025 suure maja lütseumlastele antud ülesande – pane kirja üks eesti vanasõna, mis sulle eriti meeldib – kokkuvõtlik tulemus on järgmine.

Enne mõtle, siis ütle.

Enne töö, siis lõbu.

Habe kasvab kärmemini kui aru.

Hirmul on suured silmad.

Hommik on õhtust targem.

Huntidega peab ühes ulguma.

Häda ajab härja kaevu.

Ilu on vaataja silmis.

Jagajale jäävad näpud.

Julge hundi rind on rasvane.

Kel janu, sel jalad.

Kes ei tööta, see ei söö.

Kes kannatab, see kaua elab.

Kes teisele auku kaevab, see ise sinna kukub.

Kes teisele nime annab, see ise seda kannab.

Kingitud hobuse suhu ei vaadata.

Kordamine on tarkuse ema.

Kuidas küla koerale, nõnda koer külale.

Kui saad üle koera, saad üle saba ka.

Kuri keel on teravam kui nuga.

Kus suitsu, seal tuld.

Kus viga näed laita, seal tule ja aita.

Kõik pole kuld, mis hiilgab.

Kõik päevad ei ole vennad.

Käbi ei kuku kannust kaugele.

Küsi suu pihta ei lööda.

Laps on kodu peegel.

Lapsel valutab sõrm, emal süda.

Laps räägib siis, kui kana pissib.

Loll pea on ihu nuhtlus.

Magavale kassile hiir suhu ei jookse.

Meest sõnast, härja sarvest.

Mida Juku ei õpi, seda Juhan ei tea.

Noorel nugise, vanal varese silmad.

Oma silm on kuningas.

Pada sõimab katelt, ühed mustad mõlemad.

Pane suu kinni, süda jahtub ära.

Parem varblane peos kui tuvi katusel.

Pill tuleb pika ilu peale.

Rauda tuleb taguda, kuni ta on kuum.

Rohi ei ole teisel pool aeda rohelisem.

Rääkimine hõbe, vaikimine kuld.

Sõrmed väsivad hõlpsamalt tehes kui suu süües.

Tark ei torma.

Tasa sõuad, kaugele jõuad.

Teise silmas pindu näed, oma silmas palki ei näe.

Tunnike tukkumist toob eluajaks kukkumist.

Töö kiidab tegijat.

Tänasida toimetusi ära viska homse varna.

Tühi kott ei seisa püsti.

Vaga vesi, sügav põhi.

Valel on lühikesed jalad.

Varane pühib nokka, hiline saputab tiibu.

Õnnetus ei hüüa tulles.

Ära hinda raamatut kaane järgi.

Ära hõiska enne õhtut.

Ära tee teisele seda, mida ei taha, et sulle tehakse.

Üheksa korda mõõda, üks kord lõika.

Mõtle või uuri järele!

Mõtle läbi, kas oskad kõigi nende vanasõnade tähendust selgitada!

VISSADA JAGATUD SAJAGA EESTIKEELSET LAULU

Õpi ära nende laulude sõnad ja viis. Ole valmis täitma lünkteksti, milles osa sõnu on kustutatud. Jäta meelde helilooja ja sõnade autor ning laulu pealkiri.

I. „Hoia, Jumal, Eestit“

(viis: Juhan Aavik, 1884–1982; sõnad: Aleksander Leopold Raudkepp, 1877–1948)

Eespool saime teada, et eestikeelse raamatu esimesed sajandid olid lahutamatu seotud kirikuga. Tänapäeval aga puutub enamik eestlasi kirikuga kokku üksnes jõulude ajal ja ühel ühiskondlikul tähtpäeval: kui vabariigi aastapäeva koidikul riigilipp pidulikult Pika Hermannini torni heisatakse, sisaldab tseremoonia traditsiooni kohaselt ka laulu „Hoia, Jumal, Eestit“.

♪ [Vaata ja kuula!](#) (*ja otsi rahva seast tuttavaid nägusid*)

Hoia, Jumal, Eestit,	Õnnista me rahvast,
meie kodumaad,	saada kosumist.
kaitse teda kallist,	Puhasta meid kurjast,
meie armsamat.	anna kasvamist.
Rahu töö ja kainus	Aita võita vaevad,
olgu Eesti kroon,	vägev kaitseja!
venna armu suurus	Jõudu andku taevad
tema võimu troon.	sulle, kodumaa.

II. „Mu isamaa on minu arm“

(viis: Gustav Ernesaks, 1908–1993; sõnad: Lydia Koidula, 1843–1886)

Koidula luuletus kõlas helilooja Aleksander Kunileiu viisistatuna juba esimesel laulupeol 1869. Ligi sajand hiljem kirjutas samale luuletusele viisi Gustav Ernesaks, kes oli Teise maailmasõja ajal saadetud Venemaale, kus ta märkas Koidula 100. sünniaastapäeva puhul avaldatud luuletust. Ernesaksa laul omandas rasketel aegadel eestlaste südamehümni tähenduse. Koorijuht Kuno Areng on meenutanud, kuidas 1960. aasta üldlaulupeol „pärast ametlikku lõpulaulu hakkasid lauljad spontaanselt laulma Ernesaksa „Mu isamaad“. Esimene salm lauldi dirigendita. Teise salmi ajal tormas Gustav Ernesaks juhipealt. Koidula-Ernesaksa valuline sõnum purskus tuhandete lauljate suust publikusse kui hingepõhjast tulev võimas protest punase ideoloogia ja eestlust hävitava terrori vastu.“ Alates 1965. aastast kõlab „Mu isamaa“ kõigi laulupidude lõpulauluna. Selle laulmise ajal kustutatakse ka peotuli. Samuti langetatakse alates 2009. aastast selle viisi saatel igal päikeseloojangul riigilipp Pika Hermannini tornis.

♪ [Vaata ja kuula!](#) (2025. aasta üldlaulupidu; ühendkoori juhatab Heli Jürgenson)

Mu isamaa on minu arm,
kel südant annud ma.
Sull' laulan ma, mu ülem õnn,
mu õitsev Eestimaa!
Su valu südames mul keeb,
su õnn ja rõõm mind
rõõmsaks teeb,
mu isamaa, mu isamaa!

Mu isamaa on minu arm,
ei teda jäta ma,
ja peaksin sada surma ma
see pärast surema!
Kas laimab võõra kadedus,
sa siiski elad südames,
mu isamaa, mu isamaa!

Mu isamaa on minu arm,
ja tahan puhata,
su rüppe heidan unele,
mu püha Eestimaa!
Su linnud und mull' laulavad,
mu põrmust lilled õitsetad,
mu isamaa, mu isamaa!

III. „Ta lendab mesipuu poole“

(viis: Peep Sarapik, 1949–1994; sõnad: Juhan Liiv, 1864–1913)

1989. aastal loodud „Ta lendab mesipuu poole“ on pälvinud laulupidude rituaalse hümnina staatust. Alates 1999. aastast on seda esitatud kõigil laulupidudel. Heliloojal endal jäi loo võidukäik nägemata, nii nagu ei kogenud eluajal laiemat tunnustust ka sõnade autor Juhan Liiv. Karl Ristikivi on iseloomustanud Liivi luulet nii: „Ta on esimene, kes julgeb oma kodumaad näha, nagu ta on, ja siiski suudab teda armastada.“

♪ [Vaata ja kuula!](#) (2023. aasta noorte laulupidu; ühendkoori juhatab Taavi Esko)

Ta lendab lillest lillesse
ja lendab mesipuu poole;
ja tõuseb kõuepilv ülesse,
ta lendab mesipuu poole.
Ja langevad teele tuhanded,
veel koju jõuavad tuhanded
ja viivad vaeva ja hoole
ja lendavad mesipuu poole.

Hing, oh hing, sa raskel a'al –
kuis õhkad isamaa poole;
kas kodu sa, kas võõral maal –
kuis ihkad isamaa poole!
Ja puhugu vastu sull' surmatuul
ja lennaku vastu sull' surmakuul:
sa unustad surma ja hoole
ning tõttad isamaa poole!

IV. „Rongisõit“

(viis: Gustav Ernesaks, 1908–1993; sõnad: Ellen Niit, 1928–2016)

Ellen Niidu luuletusele kirjutatud „Rongisõit“ on üks eesti tuntumaid lastelaule. Gustav Ernesaks viisistas selle 1956. aastal. Aga nagu ikka lastelaulude ja lastekirjandusega – sealt võib tarkust ja varjatud vihjeid leida ka täiskasvanu. Mille juhtimisest Niit ja Ernesaks õieti jutustavad?

♪ [Vaata ja kuula!](#) (Rahvusooperi Estonia poistekoor, juhatab Hirvo Surva)

Rong see sõitis tsuhh-tsuhh-tsuhh,
 piilupart oli rongijuht.
 Rattad tegid rat-tat-taa, rat-tat-taa ja tat-tat-taa.
 Aga seal, rongi peal, kas sa tead, kes olid seal?

Seal olid miisud, seal olid liisud,
 seal olid väiksed kirjud kiisud.
 Kiisud sõitsid Türile, sõitsid külla Jürile.

Seal olid suured mustad kutsud,
 seal olid väiksed roosad notsud.
 Kutsud sõitsid Torilasse, notsud sõitsid Porilasse.

Seal olid sarvilised sikud,
 sarvilised sikud-sokud.
 Sokud sõitsid Karjakülla, Karjakülla, Marjakülla.

Rong see sõitis tsuhh-tsuhh-tsuhh,
 piilupart oli rongijuht.
 Rattad tegid rat-tat-taa,
 piilupart jäi tukkuma.

Oi-oi-oi, ai-ai-ai,
 mis siis sellest rongist sai?!

Rong see sõitis tsuhh-tsuhh-tsuhh, kuni kraavi
 läks – karpuhh!

Oi-oi-oi, ai-ai-ai, mis siis reisijatest sai?!

Kõik nad läksid uperpalli, uperpalli, kukerpalli.
 Kümme notsut kukkus kraavi,
 kümme kutsut laskis traavi.
 Kiisud jooksid sabad seljas,
 kutsud jooksid keeled väljas.
 Sarved segi sikkudel,
 sikkudel ja sokkudel.

Kiisud ei saand Türile, külla minna Jürile.
 Kutsud ei saand Torilasse,
 notsud ei saand Porilasse.
 Sokud ei saand Karjakülla,
 Karjakülla, Marjakülla.

V. „Mis on inimene?“

(viis: Pärt Uusberg, s 1986; sõnad: Doris Kareva, s 1958)

Laul on kirjutatud 2014. aasta üldlaulupeoks ja oli algselt mõeldud meeskoorile. Neidudekoori seadet on oma 2019. aastal valminud filmis „Tõde ja õigus“ kasutanud lütseumlane Tanel Toom. Aasta hiljem võitis lütseumi segakoor selle lauluga kammerkooride konkursi. Laulu sisu ühendab meid eesti kirjasõna algusega 500 aastat tagasi ja annab suuna tulevikuks – hoia, küll siis....

♪ [Vaata ja kuula!](#) (*Tallinna Prantsuse Lütseumi segakoor, dirigent Margot Peterson, 2020*)

Mis on inimene?
 Kas ingli vari?
 Või igatsushüüd hingeühtsuse poole?

Igaüks meist on pill,
 läbi mille võrratuid viise
 vilistab Jumala tuul:
 hoia,
 küll siis hoitakse sind.

Allikad

- *Eesti raamat 500* [loengusari]. ERR: 2025. <https://jupiter.err.ee/1609588695/eesti-raamat-500>
- *Eesti Raamatu Aasta* [veebileht] 4.01.2026. <https://raamatuaasta.ee/et/eesti-raamatu-aastast>
- Habicht, K. (2025) *Eestikeelne tekst ja raamat. Juhused ja järjepidevus*. Sirp, 31.01. <https://www.sirp.ee/eestikeelne-tekst-ja-raamat-juhused-ja-jarjepidevus/>
- *Icelanders*. Wikipedia. Vaadatud: 4.01.2026. <https://en.wikipedia.org/wiki/Icelanders>
- *Iseoma. XXVIII Laulu- ja XXI Tantsupeo Teataja*. (2025) Tallinn: Eesti Laulu- ja Tantsupeo Sihtasutus
- Kändler, T. jt (2002). *Sajandi sada Eesti suurkuju*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Liiv, T. (2004) *Laula, laula, pappi*. Sirp, 17.09. <https://www.sirp.ee/laula-laula-pappi/>
- Lillak, A., Siemer, K. jt (2025) *Kas sa seda lugu tead? Risti-rästi läbi raamatuloo*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum
- Niit, E. (1986) *Rongisõit*. Tallinn: Eesti Raamat
- Põldvee, A. (2022) *Uudiseid vanimatest aabitsatest*. Keel ja Kirjandus nr 4. <https://keeljakirjandus.ee/ee/archives/31033>
- *Rahvastik emakeele, soo ja elukoha (asustuspiirkond) järgi, 31. detsember 2021*. Statistikaamet. https://andmed.stat.ee/et/stat/rahvaloendus_rel2021_rahvastiku-demograafilised-ja-etno-kultuurilised-naitajad_rahvus-emakeel/RL21431/table/tableViewLayout2
- Roose, R. jt (2025). *Alguses oli laul*. [kavaleht] Tallinn: Tallinna Linnateater
- Tomingas, A. jt (2017). *Eesti Vabariik 100*. Tallinn: Tea Kirjastus